

L'emigraziun tujetschina ell'America

Autor(en): **Gadola, Gugliem**

Objekttyp: **Article**

Zeitschrift: **Annalas da la Societad Retorumantscha**

Band (Jahr): **50 (1936)**

PDF erstellt am: **22.07.2024**

Persistenter Link: <https://doi.org/10.5169/seals-206601>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

L'EMIGRAZIUN TUJETSCHINA ELL'AMERICA

DA

DR. GUGLIELM GADOLA, CUERA

1. La situaziun economa e sociala avon l'emigraziun.

„Ils truffels smarscheschan
Fallius ei'l greun
Tgi mai al pauper
Dat paun dameun?“

(„Il Romonsch“ 1847)

Tenor ils raschienis de nos buns vegls ha ei dau, avon strusch in tschentaner, ina partida schliats onns de pauc fretg. Ultra de quei fuv'ei ina miseria de vegnir suddetg, cun quei pauc che carscheva.

Parcurin nus la pressa romontscha de gliez temps, sche udin nus la medema canzun. Era paupra glied cun pauc ni nuot dev'ei da lezzas uras ual aschi d'ariet, sco oz puspei. Tier tut quei astgein nus lu aunc buc emblidar, che la populaziun de nossas vals romontschas era avon ca. 100 onns buca pli pintga ch'ozildi, mobein anzi pli gronda.

Nossas grondas casadas vevan menadas affons e quellas stuevan beiber e magliar per viver, schebi ch'ina gasetta dils anno 40 ha giu fatg la proposiziun d'introducir «la gigena perpetna per quellas roschas de Niessegner». Quei era gleiti detg, mo il far giginar, il far Denton savein nus, ch'ei vegneva tuttina seregulau zaco, zaco. Casadas tgiembladas cun affons tar-mettevan savens la mesadad de quels ed aunc depli mintg'onn per in temps giul Schuob. «Dieus sei judaus, ha ina veglia de 80 onns detg ina gada a nus, per in temps fuvan ei giud la maglia!»

Tgi ch'enconuscha quella part de nossa historia grischuna, sa, che la sort dils «Schuobachechers» era buc adina emperneivla. Ei deva bein cass, nua ch'ils affons de nos vegls fruntavan bein

e vevan bien en tuts graus, mo aunc pli savens capitav'ei, che «quels paupers utschals della murdiu» stevan mal leugiu tiels Schuobs e pitevan da tgierp ed olma. Ed igl ei ju ditg e liung avon che nossa pressa grischuna e nossas autoritads fetschien detschartamein frunt a quella pauc honorifica disa, de tarmetter nos affons aschi lunsch naven dalla patria ed aschi giuvens naven da lur geniturs. Con dirs era il paun dil Schuob! Mo da l'autra vart: con cuntents fuvan bia geniturs, che lur affons «vegnievan per in grond temps giud la maglia».

Entochen 1850 mavan onn per onn ca. 1800—2000 affons grischuns giul Schuob; biars mavan l'emprema ga ch'ei vevan strusch otg onns aunc. Cul temps han ins denton battiu ils pli gronds abusis de quei mal — aschi necessari. Il resultad ei stau, che quella emigraziun en massa ei tschessada ad in tschessar e ch'ella ha allura calau dal tuttافاتg viers la fin de tschei tschentaner.

Quei che nossa pressa romontscha raquenta dals disavantatgs de quella emigraziun parziala empleness in cudisch — e bein capiu, buc in pign lu! Aunc avon 75 onns par'ei d'esser stau in pauper uorden cugl ira giul Schuob, schebi che nossa pressa ha battiu dapi si'existenza (1836) cun tuts pusseivels miets encunter quell'isonza. 1861 fa la Nova Gas. Rom. numnadamein la sequenta proposta pertenenent ils Schuobachechers: «Il cussegl d'educaziun duess procurar che negins affons obligai tiela scola, bandunien quella avon temps e la polizia cantonala duess mirar sissu pli rigurusamein de schar passar negins affons sut 12 onns e senza 5 frs. daners en sac. Denton eis ei consoleivel, che quella deplorabla emigraziun ei tschessada empau ils davos onns, sco ins vesa ord sequenta tabella de 1850—1860:

Onn:	1850	1851	1852	1853	1854	1855	1856	1857	1858	1859
Affons:	856	1144	1012	849	741	609	406	443	349	378 ¹⁾

Mo tgei ei stau la consequenza de quella retenida dils Schuobachechers? L'augmentaziun dils paupers e rugadurs! Las gassetas de quels onns raquantan a nus, ch'ei devi vischnaucas de 800—1000 habitonts, che vevan 80—100 paupers si dies,

¹⁾ Mira: Nova Gas. Rom. nr. 5. 1861.

che mavan jamna per jamna cul sac per l'escha, sco nus havein gia mussau quei en in auter liug.²⁾ Tgei han las autoritads fatg per sminuir «la bettleraglia»? Pauc ni nuot! In um havein nus denton giu, ch'ha fatg tut siu pusseivel per meglorar la situaziun sociala della paupra glièud en nossas montognas e quei ei stau: P. Theodosi Florentini. El ha onns ora fatg emprovas culs talès e cull'industria de filar seida, ed ha — cunzun all'entschatta — astgau registrar ina partida bials success. Mo culla mort prematura de quei «pli grond filantrop grischun», han era sias interpresas social-economias el Grischun romontsch priu ina tresta fin. Presapauc il medem temps, ha era il fetg activ plevon de Surrein-Sumvitg, Sur Giusep Maria Camenisch, luvrau el medem senn cun introducir ella Cadi l'industria de surcuser, che fatschentava gia bia manuttas, mo gest el pli critic temps, ch'ins havess malamein duvrau siu agid e sustegn, miera el 1847, ella vegliadetgna de mo 55 onns.³⁾ Mo il pli trest eis ei stau, ch'ei havess buca dau in soli um, gnanc d'encurir cun latiarna buc, che havess giu la curascha de surprender sia fetg meriteivla jerta sociala-economica.

Enstagl han nossas gasettas grischunas puspei giu «material» de criticar ils schliats temps e far valer, che nossas vischnauncas depaupereschien per motiv della surpopulaziun e per munconza de lavur e gudogn. Tgei fuss stau il pli necessari da quei temps? Segiramein mo l'ovra economica constructiva. Sulettamein ina tall'ovra (in'industria de casa) havess saviu gidar quels ch'entschavevan a depauperar. Il spért iniziativ e perseverond per ina tall'ovra, havess franc pudiu retener quels che stevan aunc buca mal de buca selischnar tochen giuaden el pauperesser. Quei che ha pia muncau da lezzas uras ei oravon tut stau il ver spért de tener stendiu ed igl agid e sustegn practic e positiv davart las autoritads, che ha schiglioc aunc adina ed en tuts graus giu success. Enstagl de ponderar la caussa madiramein e prender las masiras encunter la depopulaziun de nos uclauns, vitgs e valladas «operavan» nos umens tenor la devisa: *laissez faire, laissez aller!* Mo igl ei lu era ju sco ei ha pudiu.

²⁾ Mira: Pliras citaziuns en mia „Historia della schurnalistica sursilvana 1836—1928.“

³⁾ Mira: Giusep Maria Camenisch, 1792—1847, Glogn 1931.

Igl ei perquei fetg intressant de perseguitar la moda e maniera della depopolaziun de certas contradas grischunas. En quest cuort e muncus studi prendein nus spezialmein en egl la depopolaziun e l'emigraziun della Val Tujetsch.

En emprema lingia constatein nus alla fin dil 18avel, entschatta dil 19avel tschentaner, la depopolaziun radicala de pliras uclivas ed uclauns della Val Tujetsch. Il meglier mussament per quella, ei la dumbraziun dil pievel tujetschin d'anno 1768:

1768

haveva Tujetsch 888 olmas e da quellas fuvan tiella dumbraziun 27 absentas.

Tschamut, 14 fiugs cun 67 persunas, 33 umens e 34 femnas. Selva, 19 fiugs cun 95 persunas, 48 umens e 47 f. (da quels 7 absents).

Giuff, 5 fiugs cun 22 persunas, 13 umens e 9 femnas (in absents.)⁴⁾

Rueras, 51 fiugs cun 212 persunas, 104 umens e 108 femnas (5 u. absents).

Zarcuns, 8 fiugs cun 23 persunas, 9 umens e 14 femnas (2 u. absents).

Camischollas, 17 fiugs cun 77 persunas, 38 umens e 39 femnas (in absents).

Salins, 8 fiugs cun 27 persunas, 7 umens e 20 femnas (in absents).

Gonda, 17 fiugs cun 64 persunas, 38 umens e 26 femnas (in um absents).

Sedrun, 38 fiugs cun 136 persunas, 69 umens e 67 femnas (5 u. absents).

Bugnei, 12 fiugs cun 46 persunas, 18 umens e 28 femnas (abs. 2 u. e 3 f.).

⁴⁾ A Giuff sesanflan quei onn (1768) suondontas familias: 1) Gion Antoni de Curtins (quei ei stau igl urat, davart la mumma, digl autur de quest studi!) e sia dunna Maria Rosa Maculin. 2) Paul de Salins e sia dunna Ma. Ursula Riedi e 2 fepls. 3) Vigieli Felice Beer e sia d. Ma. Cundrau cun in fepl ed ina feglia. 4) Andriu Sievi e sia d. Ma. Margretta Berchter cun 3 fepls e 3 feglias. 5) Jos. Beer e sia d. Cathrina de Gonda e 2 fegliasters.

Nacla e Canadal, 4 fiugs cun 18 persunas, 8 umens e 10 femnas (absents 2 umens ed ina femna).⁵⁾

Foppas, 6 fiugs cun 19 persunas, 8 umens ed 11 femnas.

Surrein, 7 fiugs cun 35 persunas, 18 umens e 17 femnas.

Cavorgia, 5 fiugs cun 17 persunas, 11 umens e 6 femnas (absents 1).

Il Plaun, 2 fiugs cun 8 persunas, 4 umens e 4 femnas.

Cavorgia sura,⁶⁾ 3 fiugs cun 20 pers., 9 u. ed 11 femnas.

Nislas, 2 fiugs⁷⁾ (2 maskels (sic!) absents).⁸⁾

Dals sura 17 loghens, habitai aunc 1768, existan oz mo aunc 9. Giuff, Salins (mo ina casa pli!) Nacla, Cadanal, Foppas, Il Plaun, Cavorgia sura e Nislas, quels pigns loghens habitai, ch'ins numna sisum la Cadi uclivas ed uclauns, existan gia naven dall'entschatta dil 19avel tschentaner buca pli! Sco P. Baseli raquenta, stevien 1805 mo aunc duas casas pli a Giuf.⁹⁾ Las duas davosas persunas, ch'han habitau a Giuf, ha el aunc enconuschiu, numnadamein: Tschimun Decurtins, ch'ei stau miu basat davart la mamma e Giachen Franzestg Berther, che stevan omisdus silsuenter a Rueras.

Presapauc il medem temps ein era las ulteriuras uclivas ed ils uclauns menzionai stai depopulai.¹⁰⁾

Mo aunc in'otra caussa muossa la sura fetg exacta dumbraziun de 1768! Numnadamein, ch'ina partida uclivas erien gia depopuladas, per ex. Milez, Caspaua, Scharinas, Flurin ect. sco era ils numerus «hofs» cun mo ina casa, ch'erien, tenor P. Placi a Spescha, spargliai e spatatschai per l'entira Val Tujetsch entuorn.

⁵⁾ A Nacla e Canadal sesanflavan quei onn las suondontas familias: 1. Gielli Durig Riedi e sia dunna Gretta Pfister (+ 1f. imae uxoris); 2. Durig Anton Riedi e sia d. Onna Maria Schmidt, 1 feagl e 2as feglas; 3. Balzer Riedi e sia dunna Onna Cathrina Jagmet, cun in feagl e 2as feglas; 4. Jos. Ma. de Salins e sia d. N. N. cun in frar.

⁶⁾ A Cavorgia sura sesanflavan 1768 las suondontas familias: 1. Vigielli Meissen e sia d. Ma. Balzart; 2. Onna Riedi V. Jo. Bapt. Berter 2f. + 3f. NB. in feagl d'ina feaglia; 3. Maria Urschla V. Gion de Gonda 1f. + 1f.

⁷⁾ A Nislas: 1. Rumias Curseles e sia d. Ma. Cath. Casperin cun 2 feags e 3 feglas; 2. Josef Z. Stiaffen Riedi.

⁸⁾ Copia d'in document, fatga da P. B. Berther, bibl. rom. M.

⁹⁾ Mira: Sas era nua Giuf ei? Chrest. I. p. 721.

¹⁰⁾ Pareglia cheu era: La practica de nos babuns, 1771. Annalas 48. p. 210.

Priu en egl tut, savein nus pia constatar, ch'igl emprend dil tut ei succediu in deplazament della populaziun ord ils «hofs»¹¹⁾ en las uclivas ed uclauns, ed il davos, q. v. d. alla fin dil 18avel tschentaner, entschatta dil 19avel, dallas uclivas els uclauns pli gronds ed els vitgs giu ella Val, giu egl iral della Val.

En nies cass de Tujetsch ein pia ils habitonts dils sura numnai loghens depopulai, setratgs giu els vitgs per miez la Val: a Sedrun, Camischollas, Zarcuns e Rueras. Quei savein nus era prender indirectamein ord il factum, ch'ils uclauns: Bugnei, Cavorgia, Surrein, Selva e Tschamut ein oz bia pli pigns, che per ex. mo avon 70 onns

Las caschuns e raschuns de quei deplazament ein differentas. Oravon tut eran ils hofs e las uclivas situai plitost per las plauncas entuorn ed aschia exponi pli fetg allas lavinas. Patergeien mo vi da Giuf, nua ch'exact avon 100 onns (1836) ina lavina ha destruiu 7 clavaus radicalmein, mazzau ils muvels e suren aunc privau la veta a 3 ni 4 perveseders! Buca d'emblidar ein era ils schliats miets de comunicaziun cun quels loghens allontonai e la radicala isolaziun de quels per temps d'unviern. E la finfinala ha quei deplazament era ina raschun sociala. Il carstgaun ei gie in esser social ed habitescha pli bugen en compagnia cun quels de siu pèr, cunzun ils pievels de razza latina. Perquei il setrer giu els vitgs pli gronds, nua che la val ei lada e pli plauna.

Encuntercomi ils imigrants valesans fuvan de razza germana e perquei il secasar spargliadamein en «hofs» ed uclivas. El decuors d'enzaconts tschiens onns, ein denton ils habitonts romontsch della Val Tujetsch vegni dominè, han romontschau ils Valesans, aschia che la cruschada ha creau ina nova e frestga generaziun, nua ch'igl element romontsch ei vegnius suren e staus suren.

Per quei deplazament san ins era trer en consideraziun raschuns economicas, sco per ex. pli pigns pustretschs, arvès ect.

¹¹⁾ La gronda part dils „hofs“, ch'existevan dapi il temps medieval, entochen la fin dil 15avel tschentaner, confirman la tesa historica de P. Iso Müller, che Tujetsch seigi stau imigrau el 13avel s. da Valesans tudestgs, ch'ei allura vegni romontschai.

Gia el 18avel ed aunc all'entschatta dil 19avel tschentaner existeva l'emigraziun parziala, en quei senn, che biars giuvens mavan per temps schuldau en tiaras jastras, epi turnavan puspei. Denton muossa la statistica clar e bein, che la populaziun tujetschina ha giu ina successiva carschen naven da 1718 entochen 1850. Naven de quei onn havein nus allura, en consequenza dell'emigraziun ell'America, ina veseivla digren, che cuozza entochen 1890. Cheu il mussament:

Onn	Olmas	Onn	Olmas	Onn	Olmas
1718	832	1803	900	1870	847
1730	798	1808	900	1872	844
1768	888	1835	1121	1875	844
1778	811	1848	979	1880	784
1786	904	1850	979	1888	768
1791	994	1860	863	1900	809
1796	1027	1861	863	1910	831
1802	858	1863	863	—	— ¹²⁾

Da 1718 entochen 1850 crescha la populaziun tujetschina da 832 olmas sin 979; pia per 147. Naven d'anno 1850 (cun 979 olmas), tschessa ella entochen 1888 (cun 768 olmas) per 211 olmas!

Quei ei stau il temps dell'emigraziun ell'America!

2. Las raschuns ed il pro e contra l'emigraziun ell'America.

Per part havein nus gia menzionau sisu las raschuns de quell'emigraziun. Ei veva propi dau ina partida onns schliats en tuts graus e per nossas relaziuns montognardas aunc pirs. Jeu numnel cheu mo zaconts: 1834, 1835¹³⁾, 1836¹⁴⁾, 1838¹⁵⁾ e 1847. Lu puspei 1858, 1872;¹⁶⁾ 1874—75¹⁷⁾ ect. Quels onns de miseria e pupira han fatg vegnir la glied zachiada. E g e s t q u e l s o n n s audan els a raquintond dall'America els pli bials

¹²⁾ Questa statistica havein nus tschentau ensemen excerptont las numerusas notizias historicas dil relasch litterar de P. B. Berther p. m.

¹³⁾ Mira: Cronica de familia de Barcl. Peter Antoni Derungs, Breil. Cop. ella bibl. rom. M.

¹⁴ e ¹⁵⁾ Mira l. i. ed „Il Romonsch“ de 1847.

¹⁶⁾ Mira: Gas. Rom. 1872, nr. 39.

¹⁷⁾ Mira: Cronica de Vigieli Giusep Beer, Sedrun. Cop. ella bibl. rom. M. e Gas. Rom, 1875, nr. 29.

tuns e melodias ch'ins sa s'imaginar. Quei ei stau la raschun principala, ch'ha cudizau tschiens e tschiens romontschs de far il fagot e bandunar il tratsch de lur vegls. Buca la surpopolaziun ei stada l'emprema raschun de quella emigraziun en massa, mobein la speronza d'anflar tiara pli fritgeivla, gudogn pli grond e relaziuns meins fadiusas. Nossas vals romontschas eran da quei temps ferm populadas, denton buca surpopuladas — e gest da Tujetsch seschev'ei proverbialmein: «En Tujetsch stat in pur bein cun nuot rauba.» (Per motiv dellas biaras bunas pastiras e las stupentas alps de vischnaunca!) «Igl ei la tiara nua che latg e mèl flissegian, sco siu num cheltic tavech = habitaziuns el plaun, dat d'entellgir.»¹⁸⁾

Mo malgrad tut quels avantags de far il pur e malgrad che la gronda part dils Tujetschins emigronts savevan era buca far auter ch'il pur ell'America, ein els setratgs naven entirs roschs — per mai pli turnar! Il regl d'ir ell'America era da quei temps ina malsogna contagiusa. Ei era gie il temps della gronda fluriziun economa, il temps dell'epoca liberala, nua ch'igl entir mund haveva la finfinala mo ina mira en egl: vegnir rehs e ton pli bugen spert!

Era nies pievel haveva quella febra pudiu tschappar e grad ils paupers tentav'ei ded ira, pertgei ch'els savevan dir: «Mender che cheu va ei era buc ell'America!» E paupers vevan nus biars da lezzas uras, forsa aunc pli biars ch'ozildi. Il vegl «tat Gieriet», schevi adina vegnend sin quei raschieni: «Ell'America ain tuts ira u per las miserias, ne tgi o fatg il cugliun.»¹⁹⁾ Mo ussa vulein nus aunc tadlar ina vusch ord quei temps sez: «Emigraziun. Ins ha tgunsch podiu concluder, ch'igl aur de Californien vegni a trer bunamein entirs pievels ord l'Europa el l'America, mo che perfin ils Romontschs survegnessien quela febra, vess'ins strusch cartiu (cun excepziun dils d'Engiadina, ils quals van pertut il mund) e tonaton eis ei vegniu aschi lunsch, che cur ch'ei sesanfla enzanua 4 e 5 persunas enzemen, cunzun en in'ustria, sch'ei tuts gleiti ell'America, tgi sco possessur de millis e millis thalers, tgi sco grond econom ect.,

¹⁸⁾ Notizia de P. B. Baseli Berther.

¹⁹⁾ Notizia de P. B. Baseli Berther.

mo guess negin ei lu in pauper um! — Nus essen era buca grad enconter la emigraziun, sche quella vegn ranschada en adequatamein. In che vulemigrar per far sia ventira, sto pigl'emprem esser in um che sa, po e vul luvrar. Negin duei emigrar per saver far il smarschener. Secundo sto el cheu posseder ton ch'el sappi far il viadi e ch'ei resti ad el, cur ch'el vegn ell'America, circa 1000 fl. per cumprar tiara. In che ha quellas qualitads, fa segir sia ventira, era sch'el fuss bab d'ina gronda familia. — Aber pertgei vulten ils Grischuns bandunar lur tiara? damonda la gasetta grischuna. . . . Ella di, ch'il motiv general schagi el carstgaun sez, il qual sesprovi adina de megliar sia situaziun. Il Grischun hagi aunc auters motivs, che augmenteschien il tschaffen d'emigrar, sco per ex. pintga fretgeivladad dils funs, in clima salvadi, grondas lavurs per pintga rendita, schliata giustia, gronds abus, ils quals impedeschan ils habitonts de far in liber diever de lur dretgs e de lur facultats; fetg maladequatas e malgestas leschas sur la gudida dils beins communabels, tenor las qualas ils reh's gaudan en bia loghens tut, engraschan cun quels lur biestga et empleneschan lur clavaus, durond ch'il pauper ha da quei tut nuot, schegie ch'el ei aschibein possessur sco il reh, sin tuts mauns mo miserablas e dependentas relaziuns, en biars loghens roschas magnats, che squetschan sut tut tgei ch'ei pon, e dapertut ina buca fetg emperneivla aristocrazia. Nus cartein che quei seigi gartiau la guota sil tgau, e tgi ch'ei enconter l'emigraziun, deigi luvrar per dismetter las raschuns, per las qualas ei vegn emigrau, e lu vegn el tier siu intent.»²⁰⁾

Tut ils sforzs della pressa grischuna, romontscha e tudestga, per perschader nossa populaziun de star a casa e secuntentar cun lur fatg, ha gidau pauc ni nuot; pertgei che mo cun tschintschar e scriver e da l'otra vard porscher negins novs e megliers avantags pratics per veramein retener nossa glied ella tiara. veva num: perdegar siper las preits. E per quei entschavavan ussa ils rots d'emigrants «a bandunar la bettleraglia, per ir ell'America e legher si star.»²¹⁾ Cheu ina partida factums ord la pressa romontscha: «Avon 15 dis ein 28 persunas (e

²⁰⁾ Mira: „Amitg dil Pievel“, nr. 7. 1849, ils 14 de fevrer.

²¹⁾ Mira: Ils davos plaids della Cronica de Peter Antoni Derungs. Cop. à M.

zwar la tiarza part pigns affons!) della vischnaunca de Tujetsch emigradas ell'America, el stat Ohio tiegl enconoschent pader Salesius, che ha leu gia baghegiu si treis claustras. Quei ei ils emprims Tuetschiners, che passan la mar atlantica, et ins havess podiu crer, ch'els havessan en lur biala et en bunas alps e pastiras schi reha val giu ina schi emparneivla existenza sco ella nova tiara d'empermeschun, els uauls americans, nua ch'els vegnen forsa suenter ils strapazs e prighels din schi liung viadi aunc patertgar bia gadas vid lur bandunada patria, «nua che mèl e latg flussegia en abuldonza». ²²⁾

Co eis ei pomai er ju all'entschatta cugl emprem rot ord la Val Tujetsch? Sin quellas marveglias rispunda a nus igl A. d. P., che ha ualti spert survegniu novas: «Las vischneuncas de Tujetsch, Mustér e Medel vegnen smanatschadas dina grondiusa depopulaziun. Ils quest Mars emigrai Tuetschiners san en lur brevs buca ludar avunda lur tiara della cucagna e far lur gomias suls magliatruffels e peis e miulas della Surselva. Ei maunchi ad els nuot auter che pipas e raischa per lur calgiè (!). Ma vegli Dieus, ch'els hagian suenter in pèr onns eunc il medem meini. Sin talas legrevlas novas eis ei buca de sesmervigliar, che bia glieut vulten uss ir ell'America, denton encueren quels de vender caramain lur funs e cargar lur sacs cun brav daners — segiramein in pign gudogn per nossa tiara.» ²³⁾

Quellas correspondenzas empau ironicas han gidau nuot e sco nus vegnin a ver cheu sut el rodel dils emigrai van ussa trops e trops tut a cavagl ella America. Buca de sesmervigliar, che nossa gasetta rom. de gliez temps, entscheiva ussa a far beffas dal bi e dal bein per stermentar la queida dell'America:

«La tiara della cucagna: Era tochen els pli allontanai encardens de nossa patria ein ussa las ideas penetradas, d'inaga bandunar nossas miserias et ir ella tiara della cucagna. Umens e femnas, mats e matauns, rehs e paupers, a tut eis ei cheu ussa buca bien avunda. Ei han cheu pergliez bibien de beiber e de magliar, era vestgadira maunca ad els buc, sco mingin ha caschun d'observar. Ma ella tiara della cucagna, cheu

²²⁾ Mira: Amitg dil Pievel, 1850, nr. 13.

²³⁾ Mira: Amitg dil Pievel, 1850, nr. 37.

semett'ins en ina planira gronda, quei ch'ils égls pon trer, circumdada da bials crests, plontai cun de tuttas sorts pomèra. Ual enamiez quela silva-plana, sper ina superba fontauna, che spedescha sia aua en dutgs schi clars sco in cristal sin tuts mauns de quela prada, che vegn stad et unviern pascada da nundumbrevilas vaccas, las qualas ins sa suenter plascher mo catschar neutier per mulscher, leu vegn baghegiau si in oreifer casti e speras bials baghetgs adatai per in'aschi grondiusa economia. Nuegls de porrs, quei drov'ins nuot, quels cuoren sur tut onn ora pils uauls entuorn e s'engraschan si tut dasez, ch'ei vegnen sco bials bosets, aschia ch'ins sa lura cur ch'ins vul mo catschar neutier els e mazar ton sco ei plai. Las cauras e nuorsas ston ins mai tucrar en, quelas van la damaun e tuornan la sera tut sezas cun ivers sco sadialas. Era il graun perfin dat negin fadigi. Quel lai ins ora sil funs, tochen ch'el dat tut bluts, grad sco cur ch'el ei tier nus vanaus, ord las spigias, lura pren ins ina curtauna e va ora et emplenescha enzaconts tschiens malters per siu basegns. Il pli remarcabel ei, che per cumprar tut quei drov'ins ina cagna de nuot. Ina tschavera prau cuosta buca pli che 20 fl., in pèr bos 5 thalers et in pèr vaccas mo 3 thalers. Curascha pia, lein vender preit e paglia, bandunar la bettleraglia et ir ell'America per legher si star.

Ei vegn ussa tut fatg venal, quei che sa buca vegnir vendiu car, sto vegnir dau bien marcau. Enzaconts marengins rabetscha eunc mintgin enzemen, e sche gie che tut tila saun ton sco ei mo san e pon ora sut las unglas, sche serabetschan nos argonauts, suenter ch'els han bess bein duas tiarzas de lur facultat pellas vias entuorn, suenter haver surstau temas e strapazs mai udi, tonaton miserablamein ella tiara dell'empereschun, ella biala America, dalla quala els han en lur patria gia ordavon tontas gadas aschi dulsch siemiau. Leds ein tuts d'esser mitschai dallas terriblas vellas, che han tontas gadas, stermentusamein smanatschau de strunglar rubas e strubas. Ma nua ir ussa? Els vesen marcaus, bialas casas, bialas raubas, ma negin fui ora e lai vegnir en, negin vul dar millis per nuot. Ei van vinavon e vesan grad sper bialas vias grondas e fretgeivilas possessiuns e biala biestga, ma negin vul fugir daven e schar star els. Tschiens uras ston ei eunc ir, gie ei para, ch'ei

stoppian bandunar il mund dil tut. Ei entscheivan à nuota vèr glieut pli, neginas casas pli, neginas vias pli, negins fastitgs de christgeuns. Terribels uauls, stgirs e macorts, ils lufs ch'uo-rlan, las uolps che zgregnan, las siarps che tgulan, quei ei ussa ils lungatgs e las canzuns, ch'els auden, cheu ei il liug aschi desiderau, cheu survegnen els la tschavera prau mo per 20 fl. Cheu ston ei, per buca vegnir scarpai dals thiers salvadis es- ser fetg contents de poder sezupar e seschurmiar en ina buc- cada tegia, la quala els cun gronda breigia catschan ensemen. Cheu emprenden ei de cultivar la tiara, senza saver garegiar igl emprim momen diesch dubla rendita. Fliss e lavur fan bia, els vegnan plaun a plaun tier ina buccadetta èr; ma tgei mi- serias, nua vulten ei far moler? En in circuit de 50 uras se- sanflan negins mulins. Ei munglassan cumprar sal e outras fetg necessarias caussas. Ell'America ei quei buca car, ma els ston far viadis de dis e jamñas, avon che survegnir. Pér ussa capeschan ei, cur ch'ei gliei car e cur ch'ei gliei bien marcau, per ussa san ei tgei cucagna vul dir! Ei vegnen malsauns, gie il bab rumpa ina comba de luvrar en quels tribels maltschecs uauls. Grond basegns fuss ei de survegnir agid din medi; ma negin che ha viu ne udiu cheu din de quels möbels!

Ei lessen schar ir a scola ils affons, sinaquei ch'ei savessian emprendre il pli necessari de Diu e dil mund, aschi ton ch'ei sedestinguessan era empau dals thiers; ma nua deigian ei ter- metter els? Ei dat cheu ni scola ni scolast. — Quei ei la tiara della cucagna per nos patriots.

Mo curascha! — Vendei preit e paglia, — bandunai la bett- leraglia — mei ell'America, per legher si sta!»²⁴)

En quels loghens fetg allontonai dalla populaziun civilisada, ein ils biars emigrants romontschs veramein serendi ed han entschiet leu a runcar e far il pur, pertgei ch'auter er'ei buca hanau far, essend ch'els havevan empriu nuot a casa. E sco il sura artechel di, dev'ei leu all'entschatta veramein gronds qui- taus e discumets de tuttas uisas, ch'els havessan buca giu ella patria. Mo era il perdeghem sistematic sur quellas difficultads

²⁴) Mira: Historia della schurnalistica sursilvana 1836—1928, separat. p. 71 e sqq.

en nossa pressa, ha fritgau nuot. A nus para quei secuntener della pressa en summa empau de stagn sentimental, bunamein sco sche nos romontschs fissan vegni tratgs si a casa sco pops de tschera; ina caussa che va tuttavia buc a prau cul factum!

Beinenqual ch'era denton sil precint ded ira, ei sulettamein vegnius retenius ella patria, muort la tema pil salit dell'olma. Cunzun bia Tujetschins! Da quei temps viveva ed operava il renomnau missionar e gesuit P. Lucas Cavegn de Rueras a Buffalo, e quel scriva ils 8 de sett. 1856 il sequent sur l'America, cugl intent che sia brev adressada a ses fargliuns vegni fatga enconuschenta alla populaziun de Tujetsch: «..... America ei ina tiara verameng admirabla: melis e melis, che vessen perdiu lur salit en Europa, en devigni ils pli buns catholics en America e han enflau lur salid tscheu. Aber leider era biars melis che han perdiu e piarden lur religiun e cardientscha et salid en America. Ei dat paucas familias en America, che han buca a deplorar u lur affons, u lur fergliuns, u lur parents, ils quals han perdiu lur religiun e cardientscha. Melis che ritscheiven ni sacraments ni van en ina baselgia! Per exempel: buca luntsch de nus ei ina pintgia Pharia u congregatiun catholica, e leu han varga tschien familias perdiu lur cardientscha. Aschia eis ei en biars locs; ils buns en aber generalmeng era verameng buns e fervents. America ei aber generalmeng ina tiara fetg periculosa per ils Catholics, cunzun per la giuventetgna e per ils affons... Per ils Ramonschs fuss ei tutavia periculus; pertgei che enten tut la America, ei forza il sulet Franz Salesius, che sa empau rumonsch. Jau vai eung viu nigin fidel ramonsch en America. Jau poss era generalmeng cusigliar a negin de vignir en America, per las rischuns dadas; schi gie che nus vain biars melis buns fidels catholics; aber ils prighels en memi gronds. E melis en questa tiara van en locs e habiteschan leu, nua ch'ei vesen entirs onns buca sulet spiritual, 15 -- 20 -- 30 uras ded ina catholica baselgia per puder viver. Ei viven aber bunameng sco ils thiers en quels uauls e lura tgei devignen els setz e cunzun lur paupers affons?! Senza schola, senza spiritual, senza instructiun e religiun viven ei e vegnen savents sa-trai en in uaul sco ils salvadis, u sco ils tiers. Biars mieren sin

viadi, biars mieren cura chei en arivai; biars aber fan zvar lur fortuna per quest mund, aber per lautra veta?! —

Biars en zvar pli ventireivels, e fan lur ventira temporala e perpetna. Mo ils prighels en gronds!»²⁵⁾

Schebi che l'emigraziun tujetschina ei stada in'interpresa privata dils singuls emigrants, han ils biars ded els tuttina giu il senn de cum in onza, e quel era aschi vivs e ferm, ch'els ein — arrivond vi da tschei maun dell'aua gronda — buc i in'ord l'auter. Ils emprems rots, entochen ca. 1880 ein quasi tuts setratgs ensemen a Stillvater ed a s. Paul en Minnesota, ed han leu comunablamein entschiet a runcar e metter neu tiara nova.

In'otra colonia ei secasada a Gallepolis en Ohio. Omisduas colonias han ell'entschatta giu de schuffa e buca paucs han stuiu tener leu per motiv de malsognas februsas, de cruschs e miserias. Mo ina gronda consolaziun vevan els tuttina: els vivevan e semudergiavan ensemen, vevan buna bratscha ed energia en abuldonza!

Da sias uras haveva P. B. Berther rimnau en Tujetsch ina partida «brevs americanas». Sco student claustral, sai jeu aunc seregurdar fetg bein d'esser staus giu in di tiel P. Baseli e vegnend nus sil raschieni dils Americans tujetschins, ha el priu ord il truchet de siu puffen in entir tschuppel de quels remarquabels pupials americans. Allora ha el entschiet a preleger pliras de quellas veglias brev. Enzacontas fuvan aschi intressantas, ch'jeu sai aunc oz tgei ch'era lien. En ina steva ei: Cu nus essan vegni tscheu a Stillvater, vevan nus duvrau si tuts ils daners pil spiendi, ed havein stuiu entscheiver ad ir en schurnada tier farmers; luvrar sco la biestga e pauc pagaglia. Havend fatg quella veta zaconts onns havein nus cumprau in toc tiara per runcar, mo avon che quei seigi stau empau, empau de puder semnar e raccoltar, havein nus giu vetas de tgauns! Lavurs fadiusas e maltschecas e strebel culla maglia, malsognas e miserias tut in surin. Ils emprems treis onns havevan nus

²⁵⁾ Mira: Brevs de P. Lucas Cavegn S. J. da Rueras, scretas als ses da casa. Il text original sesanfla en possess de sgr. Giachen Fidel Cavegn, Rueras. Copiau da P. B. Berther. bibl. rom. M.

dus frars carschi, aschi pauc uorden en casa, ni meglier detg: baita, che nus havein saviu metter neu mo in vestgiu de dumengias, e quei aunc in de bienmarcau. Las dumengias levava in de nus las duas della notg per ira alla messa dellas sis. E tochen che lez mava e turnava, fuv'era l'auter sin via. Sentupond stuevan nus ira davos las caglias e scumiar nossa vestgiadira, per ch'il secund sappi ira a messa gronda, vestgius sco la glied.

En in'otra stev'ei: Oz stoi jeu dar ina tresta nova. Nies bien N., ch'ei vegnius avon strusch in onn a s. Paul, ei morts avon cuort dil schar encrescher. «Gie, propi dil schar encrescher!» Igl εμπrem ha el luvrau sc'in murdiu per dumignar quei mal, mo la notg enstagl durmir e servassar patertgav'el suenter ils de casa. Quei vegneva mender e mender, aschia ch'el bargeva notgs ora. Sil di mav'el entuorn sc'ina bara. Il davos eis el vegnius malsauns e leva en quella situaziun turnar anora, mo el veva buca raps. Lu ha el entschiet ad ir en fansegna dis e notgs, magliava pauc ni nuot ed in bi di eis el morts — morts dil schar encrescher.

A tgi duessen cheu buc ils vers d'Alfons Tuor vegnir endamen:

«Ah, jeu vesel aunc l'aurora sin las pezzas, sils glatschès,
Ah, jeu audel aunc las tibas dallas alps e dals misès —
Ed in mal, in mal sgarscheivel sa miu pauper pèz cargar
Per la patria ch'jeu egl jester hai empriu de carezar!»

Ord ina tiarza ha P. Baseli continuau: Tochen che nus fuvan aunc en Tujetsch vevan nus era buca bien, mo de quellas miseries sco cheu, gnanc idea! En Tujetsch savev'ei esser aunc aschi schliet, sch'in engarschaunet, e sch'ei er è buc in grass, vegnevan nus tuttina aunc de mazzar e far en mintg'onn. Tscheu denton fuss quei caussa nunpussivla; firaus e dumengias staein nus secuntentar cun suppas falombras senz'egls e truffels faserlis tratgs ord l'aua e patertgond duront quellas tschaveras de murdius, vid las tgombas caura, schettas, schambuns, andutgels e spinals de nossa cara, nunemblideivla Val Tujetsch, va la truffla schetga tut en crusch e traviers, ch'ins bunamein sestreungla.

Aunc oz vesel jeu il larmin tarlischont els egls dil bien P. Baseli e co el ha detg siper mei cun in suspir: «Paupra, buna gliuedetta!»²⁶⁾

En enzacontas autras brevs, raquintavan auters emigrants dall'uiara dil nord encunter il sid dell'America: l'uiara encunter la sclaveria. Mo essend che prof. Pl. Condrau, ha dau novas de quella en sia «Nova Gasetta Romonscha», lein nus schar raquintar lezza la caussa: «Ina liunga lada brev sulla presenta situaziun dell'America, scretta il davos de Matg dad in emigrau Sursilvan.»²⁷⁾

Suenter haver dau ina cuorta descripziun dellas armadas, dals deserturs, partidas, prezis per vivonda, revoluziun dellas femnas, dalla sclaveria en Sid-America, vegn il correspondent sil raschieni dils romontschs, che battevan cun Lincoln encunter la sclaveria: «Jeu enconuschel 23 Romontschs en survetsch dell'uniun, tuts denter Tujetsch e Glion, omisdus logs inclusiv, tuts entochen quest moment — sapi Dieus tgei novas jeu survegnel da gleiti — ein stai schurmiäi de ballas e bajonettas, da bombas e canuns, priu ora Venzin de Tujetsch, il qual ei vegnius ella battaglia de Murfreesbooro plagaus levamein en ina comba. Jeu tratgel ch'el 'seigi ussa seuns. Tuts sedeportan fetg bein; in sulet ei fugius sin ina moda empau dishonorifica. Sur miu viadi de presapauc 480 uras, vias pulinas bucca quintau en, e sur enqual outra remarcabla caussa, vi jeu scriver in'otra gada. Jeu sun, mes cars! d'in gron temps enneu staus el spital, ussa sun jeu compleinamein restabilius e hai speranza de gleiti saver ira tier miu regiment, schegie ch'jeu sai buca spitgar bia bien, vomel jeu tuttina cun plischer. Miu regiment ei de present a Murfreesbooro, nua daquort sto dar sanguinusa battaglia. La veglia de Diu daventi!

Pia, mes cars! segies per quellaga fetg salidai e schei vegnir endament enqualga la schuldada dell'Uniun Nordamericana, salidei era tuts parents ed enconuschents, ah! — gie salidei gl'entir Grischun, il qual va mai ord il tgau. Jeu restel Vies sinzer

²⁶⁾ P. Ursicin Simeon ha fatg breigia d'encurir e tarmetter a mi quellas brevs; el saveva era ded ellas, mo ellas ein buca pli avon maun.

²⁷⁾ Mira: N. Gas. Rom. 1863, nr. 29, 30 e 31.

ed enconoschent: J. A. J.²⁸⁾ Gallepolis. Ohio ils 22 de Matg 1863.»

Cuort sisu udin nus aunc inaga de quell'uiara, dalla quala numerus romontschs vevan stuiu separticipar: «Correspondenza americana. Da Stillvater en Minesotta vegn ei scret a nus sut ils 9 de Fenadur: Ual quei mument survegnin nus tral telegraf la tresta nova, che nies car patriot, capitani Müller de Surrein segi vegnus pella veta ella sanguinusa battaglia de Gettisburg, ch'ha cuzzau 3 dis. Dagl'emprement regiment de Minesotta, nua ch'el surveva, ei restau mo 100 umens; quasi tuts ils officiers ein morts ne grevamein blessai. Ils officiers morts ein numnai, ils cumins schuldaus aber buc, aschia ch'jeu sai bucca notificar ad els, sch'ei seigi eunc curdau plirs Romontschs, che survevan en quei regiment. Ils nos deien haver piars morts ne blessai 10 000, ils rebels aber 35 000, ultra de quei han ils nos fatg 24 000 perschuniers; de maniera ch'Els pon schon figurar tgei sgarscheivla battaglia, che quei ei stau..... Nus vein purtau ina biala victoria mo tuttina tresta per nus Romontschs. Speranza che Dieus hagi fatg grazia culs curdai e fetschi inaga era cun nus.»²⁹⁾

Stada finida l'uiara han ils Tujetschins giu ruaus da quellavards. Ils emprems ch'eran emigrai havevan pia fatg a tras ils 7 onns maghers e lur situaziun ei vegnida megliera e megliera. Honorific eis ei stau, sco P. Baseli raquintava a nus, ch'ils Tujetschins ein per la pli gronda part seteni vi da quei tec ch'ei vevan acquistau all'entschatta e ch'els han luvrau stendidamein e perseverontamein en stretga cuminonza, cunzun a s. Paul e contuorn. Denton ha ei era denter els dau enqualin ch'han fatg enqual extratura, ch'han spiculau, mo a tuts eis ei buca reussiu.

D'ina tala tragica aventura raquenta a nus in «communicau» ord l'America. El suondi cheu per illustraziun dellas diversas sorts de nos Tujetschins-Americans: «In pauper giuven de Tujetsch, Anselm Muggli, ei avon plirs onns emigraus ell'America per encurir sia fortuna. Suenter esser staus ditg e liung a s. Paul, e fadiau giu ils danès pil viadi, eis el jus cun in auter

²⁸⁾ Quei „J. A. J.“ sto esser stau „J. Antoni Jacomet“ de Cavorgia, Tujetsch, jus ell'America 1854.

²⁹⁾ Mira: Gas. Rom. 1863, nr. 32

camerad en California, e para leu durond entgins onns d'haver fatg bunas fitschentas. Siu camerad ei avon dus onns arrivaus ventireivlamein a casa; el, che ha bucca saviu vender sia possessiun suenter giavisch, ei perquei restaus anavos. Il Settember vergau eis el sembarcaus per vegnir a casa, ei aber sil viadi per mar ord California cumpatg fruntaus sin in bastiment de pirats, e vegnius sblundergiaus totalmein, aschia ch'el ei ussa in pauper um, ed ha a Neuyork stoviu serender el spital dils paupers. Tenor las smanatschas, las qualas tuts matros e passagiers della nav figievan si per el, sco tons liuns e tighers, cun vuler mazzar, pender, fierer ell'aua el ect. eis ei eunc ina miracla, ch'el ei mo mitschhaus culla veta. — Quella sventira ei ton pli de deplorar, essend che duas soras dil sventirau spigtavan el cun gronda legria, e tuts treis fargliuns fussen forsa per adina stai ord tuttas miserias. Aber il carstgaun propona e Dieus dispona.»³⁰⁾

3. La colonia tujetschina: „Badus-American“.

Da natira ei il Tujetschin economs ed ha in fin senn e sentiment per la cuminonza, sco era per ina sauna e prudenta construcziun e direcziun de quella. Tgi che ha legiu las profundas lavurs cultur-historicas sur la Val Tujetsch, scretas da P. B. Berther, vegn senza gronda breigia tier quei resultat.

Per quei motiv eis ei buca de sesmervigliar, ch'ils emigrants tujetschins han era manteniu e cultivau vi da tschei maun l'aua gronda, quella oreifra qualidad sociala, e ch'els ein entras quei spért de cuminonza seteni de compatriots ed han segidau in l'auter gia dall'entschatta envi el ver senn christian de communitizeivladad e spért vicendeivel. Gie, leu han els aunc en pli ault grad, giu la caschun de sviluppar e carschentar quellas vertids.

Emigrond els bunamein adina en rots e zuar pli bugen el medem liug, nua ch'ils emprems havevan entschiet ina nova veta ed existenza (naturalmein era ord il sentiment de saver far bien diever dellas experientschas dils emprems), eran en circa 20 onns, da 1850—1872, buca meins che 160 emigrants

³⁰⁾ Mira: Gas. Rom. 1868, nr. 3.

tujetschins arrivai e secolocai a Stillvater sil territori de Dakota.³¹⁾

A Stillvater han ils Tujetschins fundau entuorn 1865 in'uniun de cuminonza e cumminetel cul num «Ligia Grischa». Cun agid de quella, han els allura ughegiu de fundar ina nova colonia cul num «Badus», el territori Dakota. Scadin commember stueva pagar 15 dollars daner d'entrada ed ultra de quei capitalet de tschep aunc in dollar per meins pil cuoz de 15 onns. Cun quels daners ed ils tscheins, han ins allura acquistau in plaz adattau per secolocar leu tuts ensemen, essend che bein-enqual familia steva lunsch in'ord l'otra. Quei plaz ei vegnius anflaus ellas prerias de Dakota, 300 miglias de Stillvater, encunter sera. Il mars 1879 era la caussa aschi lunsch, ch'ina gronda partida familias ha saviu entscheiver a baghiar casas e zuar enamiez bellezza praus, entuorn in lag. En cuort ei era stau renschau en in'ustria, ina stizun ed ina posta jamnila.

Badus sesanfla denter duas novas viasfier en, ella distanza de 3—5 uras. Las casas ein all'entschatta vegnidas baghiadas mo cun aissas e biaras mo da tschespets, ch'ei leu fetg qualificai per material de baghegiar. Per munconza de lenna vegnev'ei berschau fein e cotgla de crap. En buca ditg ha la «Ligia Grischa» era construui ina casa de scola, che surveva all'entschatta era per baselgia inaga il meins.

Ils emprems onns s'ingrondeva il «Badus» di per di e la «Ligia Grischa», ei en cuort vegnida reconuschida sco corporaziun, cul dretg de vender e cumprar tiara. La principala resursa de daners della nova colonia tujetschina «Badus», ei stau dalla bial'entschatta enneu il garnezi, essend ch'ils ers vegnan leu bials e dattan daret. Ils Tujetschins secasai sil Badus, paran d'haver giu cumprau in grond territori tiara. En tut ein secasadas leu circa 50 familias, ed ei vegneva quintau, che quellas hagian priu cun ellas orda Tujetsch circa 120 000 francs.³²⁾ Da lezzas uras survegnevan ins tendunas tiara per in tal daner.

³¹⁾ Mira e pareglia era: Gas. Rom. 1872, nr. 15

³²⁾ Pareglia cheu era: Gas. Rom. 1880, nr. 31 e 1881, nr. 22

L'olma della nova colonia Badus ei stau Sep Antoni Muggli de Cavorgia,³³⁾ ch'ei emigraus 1872, gl'emprem a Stillvater, e lu beingleiti secasaus sil territori, nua che la colonia Badus ei allura vegnida fundada, e quei sin sia iniziativa.

P. Baseli Berther, ch'ei deplorablamein jus en fossa avon che metter per scret tut quei ch'el veva udiu e tut quei ch'el saveva dils «Americans», ha raquintau a mi ina ga il sequent sul «retg dil Badus», sco el numnava il Sep Antoni Muggli: El era in um de meseuna grondezia, bracs e bein spatlaus, cun in pèr egl's ners pitgivs plein fiug ed energia. Cura ch'el prendevi zatgi en egl, vevien ins il sentiment, ch'el sappi leger tut or dad ins, tochen giufuns l'olma. Cun ses compatriots fuvì el la buontad sezza, culs Americans denton dirs e vess, soo la crappa de Calmut, cunzun tiel vender e cumprar. Havev'el anflau ina caussa ni fatschenta per gesta e raschuneivla, sche dev'ei negina remischun, negin risguard e de quei de vuler ceder gnanc raschieni! Cun el savevan tuts nua ch'ei erien e nua ch'ei stevien.

Havend observau ed experimentau mo memi bein, co'ls Americans cunzun ils marcadonts gronds de garnezi ed ils umens de fatschentas, surprendevan ils emigrants novs, ha el sez entschiet a cumprar giu gestamein il graun de ses compatriots; el pagavi ina tiarza depli ch'ils marcadonts — e fagevi tuttina aunc bunas fatschentas. Observond aunc a dretgas uras, ch'ils marcadonts gronds encurevan (per far pli grondas fatschentas!) de cumprar la tiara e tut, ha el immediat fundau la corporaziun «Ligia Grischa» cugl intent de tener ils praus gia runcai e cumprar tiara nova; in plan numero in, ch'ei reussius excellent,

³³⁾ La familia de Sep Ant. Muggli de Cavorgia, ei stada ina tipica familia d'emigrants. Il bab (vegl) ei staus maridau duas gadas. Cull'emprema dunna, ina de Cavorgia, ha el giu 2 affons: 1) Leci Muggli, emigraus ell'America, Badus. 2) Barla Muggli, ch'ha maridau Sep. Ant. Albin, Mompé-Tujetsch. Dalla secunda dunna ha el giu ils sequents affons: 1) Sep Mathias Muggli, emigraus en Baviera. 2) Sep Ant. Muggli, America, „retg dil Badus“. 3) Martin Muggli, scolast, Glaruna; ha giu in feagl. 4) Gada Muggli, emigrada en Frontscha e maridada leu. 5) Luis Muggli, emigraus en Russia, possessur d'ina gronda brasseria; ei vegnius assassinaus. 6) Vigieli Muggli, Bad-Aibling, Baviera, maridau e giu 3 feagl's. 7) Gion Rest Muggli, emigraus en Baviera. 8) Genoveva Muggli, setratga en Baviera e maridau leu in Monn de Tujetsch. (Priu ord in mscr. de Tujetsch, ella bibl. rom, M.)

essend ch'ils Tujetschins han en cuort giu ils miets necessaris per la fundaziun della colonia «Badus». Quella perdita interpresa ei vegnida tier ina biala fluriziun ed ils romontschs sil Badus american, han en paucs onns giu ina stupenta situaziun economa — e quei ei stau per la pli gronda part il merit dil «Muggli reh», sco el vegnev'uss era numnaus da sia gliud. El ei era staus igl emprem president dil Badus e quei per veta duronta. Grond talent de finanzas sco el era, ha el giu endrizau e sviluppuau in grond negozi de garnezi ed aschia daventaus culs onns ina personalitad lunsch entuorn enconuschenta. El havessi era saviu far carriera politica e vegnir elegius ellas autoritads della tiara, mo el hagi preferiu ded esser e restar igl emprem dil Badus, gidond cun plaid e fatg ses cars compatriots. El seigi morts millionari e tgiemblaus cun merets per tut ils romontschs dil contuorn. Sia gronda descendenza ha fatg scolas aultas ed auda oz tiels intellectuals d'emprema classa ell'America.

«Il retg dil Badus» ei morts, mo il Badus ei restaus il Badus! Secapescha, che schiditg ch'ils vegls emigrants vivevan aunc, eis ei vegniu plidau sil Badus mo romontsch de Tujetsch. La Gasetta Romontscha ils biars che tenevan e legevan. Ils vegls han mai emblidau la veglia patria ed ein tuts vivi cun in viv desideri el cor de veser aunc ina gada lur emprema cara patria avon che metter giu tgau per adina en lur nova patria; denton han ils pli paucs ded els saviu realisar quei pli intim giavisch. L'emprema generaziun, naschida ell'America, ha aunc empiriu romontsch da lur buns vegls, dasperas secapescha era il lungatg della tiara, il lungatg dil paun. Mo ils affons de lur affons ein lu daventai Americans en viver, far e patertgar. Da lur derivonza ei restau mo il raz pli, il bi e saun raz tujetschin, ch'ins sa aunc adina constatar, cura ch'in u l'auter «reh American» de Tujetsch, vegn ella Val per visitar la tgina de tats e basats.³⁴⁾ Cun emigrai a s. Paul e Badus correspondeva P. Baseli Berther p. m. entochen ils davos onns de sia veta.³⁵⁾

³⁴⁾ La stad vargada (1935) ein per ex. dus descendents de Leci Anton Muggli de Cavorgia, emigraus 1854, vegni en Tujetsch per encurir la casa paterna de lur tat. Vesend ils dus gronds industrials la casa paterna de lur tat, cun la paupra stivetta ed il sempel indrez — han els bargiu larmas, bargiu sco'ls affons.

³⁵⁾ Quellas brevs ein medemamein buca pli avon maun.

De tuts ils Americans, ch'el hagi enconuschiu, scheva P. Baseli, hagian ils biars fatg bein, a schi bein, ch' ils biars havessien nuota fatg meglier tscheuora.

Era quels che seigien serendi a s. Paul hagian reussiu stupent, oravon tut in cert Biart! Quel hagi giugau leu pils auters Tujetschins la medema rolla, sco il «Muggli reh» per quels dil Badus. Entschiet hagi el cun in pign negozi de latg, mo capiu de survegnir alla finala il monopol de latgiras per quei grond marcau. Naven da 1880 ein ils biars emigrants novs de Tujetsch i tier el a s. Paul.

Mo ussa vulein nus aunc schar passar revista tuts ils Tujetschins, emigrai ell'America, da 1850—1910. Igl ei ina liunga ed intressanta processiu.

4. Rodel dils Tujetschins emigrai ell'America 1850—1910.

1851, ils 11 de mars, ein ils emprems ord Tujetsch emigrai ell'America:

<i>Cavorgia</i> , numnadeim:	Rest Decurtins, persunas	9
	Gion Batt. Albin, persunas	9
	Giachen Biart, persunas	3
<i>Sedrun</i> :	Jos. Antoni Quinter, persunas	5

Els ein semess sill'aua ils 18 ni 19 de mars ed arrivai giud l'aua en 25 dis, tuts sauns; ein secolocai el Cantun Ohio a Nei Marianstain.

1851, ils 26 de fevrer ei il secund rot ord Tujetsch jus ell'A.:

<i>Selva</i> :	Barbla Cathr. Riedi cun sia feglia, pers.	2
<i>Rueras</i> :	Giach. Martin Muggli cun d. ed in affon, pers.	3
<i>Cavorgia</i> :	Gion Antoni Balzart cun d. ed affon	3

1852, ils 8 de november, ein serendi ell'America:

<i>Surrein</i> :	Giach. Martin Giacumet cun d. ed affons	4
	Giuvan Gion Antoni Beer	1
	Giuvan Gion Martin Hendri	1
<i>Gonda</i> :	Giuvan Sep. Ludovic Beer	1

1853, ils 5 de settember ein ira:

<i>Camischollas</i> :	Giuvan Vigieli Barclamiu Pally	1
	e siu frar, Giach. Martin Pally	1
<i>Zarcuns</i> :	Vigieli Monn, giuvan	1

<i>Surrein:</i>	Giachen Antoni Beer	1
1854, ils 6 d'avrel ein emigrai:		
<i>Sedrun:</i>	Scarvon Muggli cun d. e 6 affons	8
	Siu quinau Gion Fidel Beer	1
	Giuvn Toni Riedi	1
	Giuvna Onna Maria Schmed	1
	Sia sora Barb. Cres. Schmed	1
	(Feglias de Rest Schmed)	
	Giuvn Jos. Antoni Maculin	1
<i>Gonda:</i>	Giuvn Anselm Muggli	1
	(turnaus pli tard anora e morts 1901)	
	Giuvna Menia Schmed	1
<i>Rueras:</i>	Giachen Antoni Muggli cun d. e 3 aff.	5
	Giachen Andriu Schmed	1
	Giuvna Mar. Barbl. Muggli	1
<i>Cavorgia:</i>	Giuvn Gion Antoni Schmed, e siu frar	1
	Giuvn Bistgaun Schmed (fegls de Toni)	1
	Giachen Antoni Deragisch	1
	E s. sora Ma. Bar. Luz. Deragisch	1
	(Affons de Secalmeister Deragisch)	
	Giachen Antoni Giacumet cun d. e 3 aff.	5
	Gion Batt. Balzart cun d. e 2 aff.	4
	(frar de Lezi Balzart!)	
	Lezi Ant. Muggli cun d. e 3 affons	5
<i>Surrein:</i>	Giuvna Rosa Mart. Muggli	1
	(feglia de St. Lezi Muggli)	
<i>Bugnei:</i>	Pieder Giger e sia d. cun 3 aff.	5
	Giuvn Jos. Antoni Giossi	1
	E siu frar Vig. Jos. Giossi	1
	(fegls de Sep. Ant. Giossi!)	
<i>Rueras:</i>	Maria Barb. Muggli	1
	(feglia de St. Marti Muggli)	
1854, ils 10 de fenadur ei emigraus:		
<i>Gonda:</i>	Giach. Antoni Beer	1
	(fegl de Vigieli Beer, fravi!)	
1859, ei emigraus:		
<i>Rueras:</i>	Scarvon Venzin, persunas	1
1860, ils 27 de fevrer ein i:		

<i>Sedrun:</i>	Secalmeister Gion Benedetg Deragisch cun sia d. e 5 affons ³⁶⁾ , persunas	7
<i>Rueras:</i>	Dus fegls de Mistral Gieriet	2
1865, il sett. ein i:		
<i>Surrein:</i>	Lezi Giacumet, feagl de Barclamiu	1
<i>Rueras:</i>	Giachen Ant. Gieriet (feagl de Mistral Gieriet, maridaua leuen cun Mr. Ursula Genelin de Sumvitg; morta ils 31 d'october 1876 a Stillvater; han giu 3 affons.)	1
1866, igl avrel ei emigraus:		
<i>Sedrun:</i>	Gion Benedetg Gamboni	1
1866, ils 14 d'uost ei emigrada:		
<i>Surrein:</i>	Onna Mar. Degonda, n. Muggli, vieua cun 7 affons	8
1867, ils 24 de mars:		
<i>Zarcuns:</i>	Lezi Antoni Monnes d. Turtè Deflorin cun 6 affons, persunas	8
	Vigieli Jos. Deragisch e sia d. Cathrina Monn cun 7 affons, persunas	9
1870, igl avrel ei emigraus:		
<i>Camischollas:</i>	Giachen Antoni Pally, persunas	1
1872, ils 5 d'avrel ein emigrai ed arrivai a Neuv-York ils 26 d'avrel:		
<i>Gonda:</i>	Vigieli Jos. Beer-Vic cun dunna e 6 affons	8
	Giachen Mart. Schmed, sir dil sura	1
	Giachen Mart. Beer-Vic cun dunna e 3 affons, pers.	5
	Giuvn Giachen Ant. Beer-Vic, pers.	1
<i>Sedrun:</i>	Gion Fidel Muggli cun d. e 3 affons, pers.	5
	Giuvna Onna Maria Ursula Muggli, pers.	1
	Giuvna Maria Giulita Jacumet, feglia de Gion Antoni Tgavrè, maridada cun in Wolf de Trun, pers.	1

³⁶⁾ Secalmeister Gion Benedetg Deragisch, ei staus il davos Secalmeister della Val Tujetsch. El ei serendius cull'entira familia a St. Henry. 1880 ha el visitau Tujetsch, mo ei puspei turnaus a St. Henry, nua ch'el ei morts ils 17 d'october 1901 ella vegliadetgna de 81 onn. Sia dunna senumnavu Barla Turtè Deragisch-Beer.

<i>Cavorgia</i>	St. Sep Ant. <i>Muggli</i> („Muggli reh“) cun d. e 2 aff.	4
	Giuvèn Gion Antoni Hendri, pers.	1
1877, ils 24 d'avrel ein i ell'America:		
<i>Cavorgia:</i>	Giuvèn Sep Ant. Jacumet e Rosa Martina Jacumet, affons de Gion Antoni Jacumet (cavrè!), pers.	2
1879, ils 5 d'avrel ein ira:		
<i>Rueras:</i>	Gion Mihel ed Emilia Derungs, aff. de Toni Derungs	2
1880, ils 20 de fevrer ein i:		
<i>Rueras:</i>	Giachen Francestg Bertheresia dunna Cresenzia, feglia de Felici Sep Beer de Gonda, cun 5 affons, pers.	7
	Giuvna Barbla Cathrina Gieriet, feglia de Sep Antoni Gieriet, calgier (pot); maridada leuen cun G. Plaisch Derungs	1
<i>Bugnei:</i>	Giuvèn G. Gius. Giossi, fegl de Sep Ant. Giossi, staus ora sin viseta 1909	1
1882, ils 31 de mars ein i:		
<i>Rueras:</i>	Toni Derungs cun sia d. Sepa Deplazes cun 4 affons (Gion Giusep, Plaisch, Onna e Caspar) pers. ³⁷⁾	6
1888, ils 14 de matg ein emigrat:		
<i>Sedrun:</i>	Sep Antoni ed Alois Biart, fegls de Gieri Biart	2
<i>Gonda:</i>	Vigieli Jos. Schmed, fegl de Madalena	1
1888, igl avrel:		
<i>Selva:</i>	Alois Wert, fegl de Vigieli Wert, pers.	1
1891, ils 18 de fevrer:		
<i>Sedrun:</i>	Giachen Giusep Giacumet cun 5 aff., pers.	6
1892, ils 16 de fevrer:		
<i>Gonda:</i>	Madalena Schmed (Tguinte) e siu fegl Rest Antoni Schmed (ileg.)	2
1893, il fevrer:		
<i>Sedrun:</i>	Duri Battista Huonderesia d. Onna M. n. Poltera	2

³⁷⁾ La „Gas. Rom.“ nr. 14, 1882, di ch'ei seigi ju 71. Tgi ei stau il 7avel?

NB. Cuort temps stai ell'America han ei survegniu in affon, ch'ei morts; era la dunna ei morta cuort sissu; il giuven bab Duri B. ei puspei turnaus en Tujetsch 1894 la permavera.

	Sep Antoni Balzart e sia d. Maria Crescenza, nata Peder (2 da dunna); Maria Catrina, Sep Antoni, Sep Fidel, e Clementina (4 affons ded el)	6
	Paul Soliva, in giuven	1
<i>Rueras:</i>	Giuven Alois Berther, pers.	1
<i>Gonda:</i>	Stiaffen Schmed, Turtè (Salins) ed in affon pign, fegl, Leonart Schmed, pers.	3
	Margretta Schmed, mumma della sura dunna Turtè, cun duas autras feglias: Margreta Castgina e Maria Lurenza, pers.	3
<i>Tschamut:</i>	Sep Maria Schmed, pers. (turnaus ora 1908, 17 de mars ed jus puspei anen ils 14 IV. 1908)	1
<i>Selva:</i>	Battesta Geronimi, pers.	1
	Margretta Peder, pers.	1
1903, ils 17 de nov. ein ils suondonts emigrai a s. Paul Minnesota:		
<i>Sedrun:</i>	Vigieli Monn, um maridau, schau anavos la familia; turnaus anora 1907 de s. Plazi, Onna Martina e Rosa Martina Jacomet (Turnadas anora 1908 ils 26 de sett.)	1 2
	Sep Antoni Gambun, giuven,	1
<i>Tschamut:</i>	Stiaffen Schmed. pers.	1
<i>Selva:</i>	Jos. Loretz (tudestg)	1
1904, ils 6 d'october ein i ell'America:		
<i>Selva:</i>	Sep Ant. Loretz e sia familia; in mat de circa 22 onns ed ina feglia de 13 onns, pers.	3
<i>Sedrun:</i>	Mengia Gamboni, nata Solèr, Vrin, ida en tiegl um, morta 1905, pers.	1
1906, ils 20 de nov. ein i:		
<i>Sedrun:</i>	Duri Giusep Monn, giuven de 23 onns	1
<i>Surrein:</i>	Sep Antoni Monn, giuven de 30 onns (Omisdus serendi a s. Paul. Tier Biart!)	1
1907, ein emigrai a s. Paul:		

<i>Sedrun:</i>	Vigieli Monn, calger (fegl de Gion Ant. Monn), um maridau de 27 onns; jus senza familia	1
<i>Cavorgia:</i>	Giachen Martin Peder, giuven, pers. (Omisdu serendi a s. Paul. Tier Sep Antoni Biart)	1

1908, ils 14 d'avrel ein i:

<i>Gonda:</i>	Bruno Soliva, giuven de ca. 22 onns,	1
	Barla Biart, giuvna de ca. 16 onns	1
<i>Bugnei:</i>	Eduard Deragisch, giuven de ca. 21 onns	1
	Vigieli Deragisch, um de ca. 35 onns	1
<i>Rueras:</i>	Monn (N?) in um de ca. 21 onns	1
	(Serendi a s. Paul en survetsch! Tiel Biart?)	

1909, ils 15 de december ein serendi ell'America:

<i>Surrein:</i>	Placi Hendri, cun sia d. e 4 affons	6
	Vigieli Monn (eri gia staus en 2 onns pli baul!) cun d. e 2 affons,	4 ³⁸⁾

Da 1850—1910 ein emigradas ell'America buca meins che persunas: 240!

Quei fa en 60 onns intralauter 4 persunas ad onn! Da quellas ein stadas: de Sedrun 57; de Cavorgia 50; de Rueras 33; de Gonda 30; de Surrein 28; de Zarcuns 18; de Bugnei 10; de Selva 9; de Camischollas 3; de Tschamut 2.

Fetg intressanta ei l'emigrada tujetschina, repartida sin las diversas familias! Alla testa marschan ils Mugglis³⁹⁾ cun buca meins che 36. Allora suondan: Jacomet 21; Deragisch 20; Beer 19; Monn 18; Schmed 18; Balzart 13; Decurtins 9; Albin 9; Berther 8; Degonda 8; Hendri 8; Derungs 8; Biart 6; Giger 5; Quinter 5; Loretz 4; Gieriet 4; Gamboni 3; Giossi 3; Pally 3; Riedi 3; Peder 2; Soliva 2; e lu mintgamai 1: Huonder, Wert, Geronimi, Maculin, Venzin.

³⁸⁾ Quest rodel havein nus per la gronda part ord las notizias de P. B. Berther, sco era ord in auter manuscret (sco ei para d'in um vegl de Tujetsch), che sesanfla medemamein ella bibl. rom. a Mustér.

³⁹⁾ Ils Mugglis dell'America sescrivan oz: „Muckley“. L'emigraziun de quellas familias ei stada aschi gronda, ch'ellas ein oz mortas ora a Tujetsch! Era las familias: Balzart, Quinter, Geronimi e Maculin existan buca pli en Tujetsch.

Fetg intressant ed impurtont per l'istoria de nos Tujetschins ell'America, fuss ei uss aunc de saver tgei familias ein secasadas sil «Badus» e tgeininas a s. Paul, ni eventualmein en auters loghens della America. Mo quei ei oz ina caussa bunamein nunpusseivla!

5. Tujetschins en autras parts dil mund.

Ei fuss falliu de crer, ch'ils Tujetschins seigien emigrai mo ell'America.

Sco miu tat p. m. (1840—1929) raquintava, seigien entuorn 1850 era plirs Tujetschins setratgs en Frontscha, oravon tut a Paris. Enqualin, sco per ex. siu frar vegl, hagian capiu de fundar a Paris bunas fatschentas e seigien stai «umens en uorden».

Mo pli gronda ei l'emigraziun de Tujetschins en Baviera stada. Quella ei sesviluppada ord l'emigraziun parziala ded ira ils onns d'affonza giul Schuob. Anno 60, ei per ex. era miu tat de Tujetsch, Hans Giachen Decurtins, jus giun Baviera e luvrau leu sco signun, demaneivel de Munic, entochen 1871. Cun el fuvan aunc in'entira partida de Tujetsch. Ils biars luvravan principalmein sco signuns; ils pli mals e curaschus surprendeavan lura sez ina cascharia e cura ch'ei havevan fatg empau daners, turnaven ei cun els en Tujetsch, maridavan e fagevan il pur. Auters denton ein restai leugiu per veta duronta. Ils pli biars sesanflavan leu ils anno 70, dal temps, che nies prenci-poet Muoth, G. Cagenard de Mustér, prof. de matematica, Augustin Condrau, medi ed auters Grischuns studegiavan leu.

Da quei temps ha il giuven Muoth, giu scret beinenqual artechel ella «Ligia Grischa», la gasetta de siu pli preziau amitg, Alex. Balletta. In de quels: «Agricultura en la Baviera», orientescha nus aschizun sur ils Tujetschins en Baviera. Leu legin nus l'intressanta remarca: «Era cascharias particularas dat ei avunda. ed en quei grau stoi jeu far la menziun della gronda quantiad de romontschs, principalmein de familias de Tujetsch, che habiteschan en Baviera, u sco signuns tier particulars ni sco possessurs de grondas cascharias. En duas provinziass, pon ins dir, han ils Tujetschins il commerci e la

fabricaziun de caschiel en lur maun. E buca en paucs loghens, marcaus e vitgs dat ei in'insla, nua ch'il legher romontsch semischeida cul majestus tudestg. Gie quels apostels della civilisaziun della Cristallina han convertiu bia latg en pischada e caschiel pil salid de lur buorsas e de quellas ded auters.⁴⁰⁾

D'enzaconts savein nus, nua ch'ei vivan e perquei suondien ei cheu:

1. A Otterswang, demaneivel de Biberach sur la Riss, sesanfla in cert Christian Monn de Camischollas, ch'ei emigraus circa 1870 el Württemberg. 1930, il settember, ha el aunc scret in'intressanta brev a P. B. Berther. Chr. Monn era naschius 1851. Cun 12 onns eis el jus en Sicilia e per l'Italia entuorn epi turnaus a casa; suenter l'uiara tudestga-franzosa da 1870, eis el setratgs el Württemberg.
 2. A Steinhausen sper Ochsenhausen, Württemberg, sesanflan Berthers de Rueras.
 3. Ina dunna Curschellas, maridada cun in Gossner, viveva aunc 1930 a Kappel sper Buchau, Württemberg; era stada de Camischollas.
 4. Treis frars ed ina sora Decrusch de Bugnei, ein era el Württemberg, demaneivel de Biberach.
 5. A Hagenbach, Württemberg, sesanflan pliras familias Caduffs de Rueras.
 6. Gion Antoni Muggli a Regensburg; quel ha giu maridau la sora de mia tatta davart la mumma, Rosa Muggli, feglia dil «Muggli grond». Sia descendenza viva e prosperescha aunc oz a Regensburg ed a Munic.
- Sur entgins emigrants tujetschins d'aunc pli baul, raquenta a nus era domsextar Dr. J. Simonet:
7. Riedi Gion Antoni de Rueras, ha studegiau en claustra a Mustér. El ei jus a Munic, nua ch'el ei vegnius elegius el cussegl de finanzas bavarès. Morts 1840.
 8. Igl uestg Händly de Regensburg, morts 1927, ei staus in descendent ded ina familia Hendri de Tujetsch.⁴¹⁾

⁴⁰⁾ Citau tier Alig O. Giachen Caspar Muoth a München. Glogn 1930 p. 36.

⁴¹⁾ Mira: Bündner im Ausland. Bünd. Tagbl. 1929 nr. 40.

Sur dil traficar de quels Tujetschins de pli baul, raquenta a nus la brev de Chr. Monn, scretta 1930 a P. Baseli. (Il bien vegl de Tujetsch saveva cumpatg buca scriver pli sez, perquei scriva en siu stagl in auter sco suonda): «Ueberhaupt seien im Bezirk Biberach, Württemberg, 30 Bündner aus seiner Gegend, Tawetsch, gewesen, die sich jeweils am Mittwoch (Markttag) hier in der Bierhalle getroffen haben. Da hätten sie nur Romanisch gesprochen und halt eine Freude gehabt. Er (Chr. Monn!) habe immer wieder Landsleute herausgeholt, wenn es irgendwo ein gutes Unterkommen gegeben habe.»

Sco il «Badus american» ha giu siu «Muggli reh» e s. Paul siu «Biart il millionari», aschia ha era la Baviera tujetschina giu siu «Deplazes il fabricant»!

Essend che Gion Giusep Deplazes, junior, ei staus siaveta in bien e sincer amitg de P. Baseli Berther, e per motiv ch'ei exista aunc entginas interessantissimas brevs de lur correspondenza, seschass ei scriver in'entira brochura sur quella enconuschenta personalitad de Regensburg — mo nus stuein se-restrenscher!

Siu bab Giusep Deplazes, oriunds de Selva, ei emigraus dentter 1820—1830 en Baviera e fundau a Regensburg ina fatschenta de latgiras, ch'ei en cuort daventada la capo dil grond marcau. Siu feagl Gion Giusep, ei gia da giuven emigraus da Regensburg a Paris ed ha fundau leu ina solida e renomada fatschenta d'art ecclesiastic. Giavischond denton siu bab cun grond desiderii, ch'el tuorni a Regensburg, ha el la finala vendiu sia fatschenta a Paris ed ei turnaus a casa, a Regensburg, nua ch'el ha medemmamein fundau ina fatschenta d'art ecclesiastic e pli tard aunc duas fabricas, ina de ziaghels ed ina per artechels de miola e tiara cotga; ina a Hagelstadt, l'otra a Köfering, omisduas demaneivel de Regensburg.

Sco pader Baseli ha raquintau a nus, hagi la fatschenta dil Deplazes de Selva giu in renum tut aparti ell'entira Tiara Tudestga e lunsch sur ils confins de quell'ora e seigi s'ingrondida ad in s'ingrondir. Quei attesta era in artechel, compariu 1923, all'occasiun de siu 70avel onn de naschientscha el «Regens-

burger Anzeiger», il qual orientescha nus en summa oreifer sur igl operar de quei capavel «terlep»: Jubiläum. In diesem Monat vollendet ein Mitbürger unserer Stadt, Herr J. J. Deplaz, sein 70. Lebensjahr. Er hatte den grössten Teil seines arbeitsreichen Lebens in unserer Stadt zugebracht und kann heute auf eine grosse, weitverzweigte und erfolgreiche Lebensarbeit zurückschauen. Die Gründung der Anstalt für kirchliche und profane Kunst war sein Werk. Zahllose kunstgewerbliche Bronze-, Silber- und Goldschmiedearbeiten für Kirchen, Vereine usw. gingen aus seiner Anstalt hervor. Deren stilvolle und gediegene Ausführung hat die Firma weit über Deutschlands Grenzen hinaus bekannt und berühmt gemacht. Tatsächlich sind im Laufe der letzten Jahrzehnte Kunsterzeugnisse der Deplaz'schen Anstalt in alle fünf Weltteile hinausgegangen und sprechen heute noch rühmend über Regensburger Kunst. Wir erinnern nur an einen Metallaltar, welcher vor etwa zwei Dezennien auftragsgemäss in kunstvoller und überaus reicher Ausstattung nach Amerika gegangen ist und der noch immer als eine der wertvollsten Kunsterzeugnisse dieser Art in ganz Nordamerika betrachtet wird. Und welche herrliche Ornate und Parameter hat nicht die Firma Deplaz geliefert, Erzeugnisse kunstsinnigen, von kirchlichem Geiste durchwehten Fleisses, die nicht bloss eine hehre Zier des Gottesdienstes, sondern auch einen kostbaren Schatz so mancher Kirche bilden. Herr Deplaz hat aber nicht nur auf dem Gebiete kirchlicher Kunst sich einen Weltruf verschafft, er hat auch rastlos auf gewerblichem und industriellem Gebiete gearbeitet. In der Umgebung Regensburgs ist die Gründung von drei Dachziegel-Tonwerken seinem unternehmungsfreudigem Geiste zu verdanken, wobei wir besonders bemerken wollen, dass in den Tonwerken durch die Herstellung figürlicher Terrakotten viel schöne Anklänge an das Kunstgewerbe geschaffen wurden. Durch die Erbauung einer ganzen Reihe von Wohn- und Geschäftshäusern ist Herr Deplaz den sozialen Bedürfnissen unserer Zeit mit ihrer Wohnungsnot und Bauteuerung um ein gutes Stück vorausgeeilt. Möge Herr Deplaz den Tag seines vollendeten 70. Lebensjahres in ungebrochener Geistesfrische feiern und seinen Lebensabend im Kreise seiner Familie und Enkelkinder als

ein wohlverdientes Otium cum dignitate geniessen. Ad multos annos!»

Quest artechel ha il giubilar tarmess a siu preziau amitg e fa la sequenta remarca sutvi: «Il (sura) artechel, ha in de mes amitgs spirituals publicau, senza tar menziun che jeu sundel in Svizzer ni tuttavia, che jeu haiel en verdad entschiet mias fatschentas en Frontscha (a Paris) — essend che biars burghais de tscheu han chauvinisme e scuidonza encunter ils jasters suenter l'uiara.»

Sco ils biars emigrants tujetschins, eis er el restaus in ver Grischun -- e quei che vala aunc depli: in ver romontsch. Carschius si egl jester en ina solida familia romontscha, ha el neuenneu tochen la mort, carezau sia patria e siu lungatg mumma, sco forsa paucs ella patria sezza. Tut quei che cureva e passava ella patria interessava el zun fetg, cunzun nies actual moviment romontsch. Per mussament dil sura, laschel jeu suondar cheu enzaconts citads ord sia davosa brev, adressada a P. Baseli e dattada dals 4 de fevrer 1925: «Car amitg, Ti has veramein fatg a mi in grond plascher de tarmetter la brochura: Baseligias, Capluttas e Spiritualessen de Tujetsch...; cun grond interess haiel jeu legiu mintga pagina; beinenquall'episoda vegn puspei en memoria da nossa gronda experienza. Tiu frar Sur Tumaisch ed jeu essan glied de 70 onns — ed a Ti mauncan mo dus. Fetg buna ei la reproducziun dils numerus portrets cullas fetg interessantas biografias, che dattan in'idea dals gronds merets, ch'il spiritualessen de Tujetsch ha acquistau ellas Valladas grischunas, mo era egl jester, perfin ell'America.²⁴⁾

Beinenqual bien amitg, gia daditg morts, vegn en viva memoria, cura ch'ins considerescha quels portrets ed ussa havein nus puspei piars in niebel amitg Sur canoni Beer de Gonda, el era ca. 8 dis a Regensburg per il grond plascher de nus tuts, tuttavia de nossa cara mumma, morta 1913.

Fetg grond plascher havessen nus, sche era Ti e Tiu frar Sur Tumaisch vegnesses magari ensemen tier nus sin viseta,

²⁴⁾ Ell'America han operau grondiusamein: 1) P. Lucas Cavegn, S. J. Vide B. Berther „Baseligias ect.“ p. 50 e sq.; 2) P. Alois Caduff, S. J. e. l. i. p. 63; 3) Sur Giusep Venzin, ch'operescha aunc oz a S. Francisco, e. l. i. p. 70.

forsa aunc quest'onn il pli bugen; tgi sa sche nus vivin aunc pli tard? Sco glied veglia savein nus dir: oz a mi e damaun a Ti, tucca ei de morir! (Remarca digl autur: El ei morts paucas jamnas suenter haver giu scret questa brev!)

..... Essend che nus havein gia plirs onns in grond moviment per mantener il Romontsch, haiel jeu era tarmess ina contribuziun alla Gasetta de 1923, nr. 50 «Per il Romontsch», che Ti has carteivel legiu.⁴³⁾ Co has Ti anflau mias propoziziuns schiglioc? Has Ti udiu negina critica suenter, jeu spe-tgavel traso ina tala ella Gasetta, mo igl ei vegniu negina. Jeu haiel el senn de far cular enzatgeininas lettras «s» cun cedilas, ch'in sa volver per «s» dir e lom tenor basegns e tarmetter ellas alla Gasetta per complettar mias propoziziuns. Tgei manegias Ti?.....»

Tutta honor a tals umens, che demuossan aunc en lur vegls dis ina tala carezia ed affecziun al lungatg mumma, malgrad ch'els han stuiu batter ina dira via leu ora el mund cun agid dil lungatg dil paun!

Nua van ils plaids profetics de nies Muoth meglier a prau, che gest cheu?

«Tiu cor, tiu spért ein umbrivai
Dal vierv romontsch e vegnan mai
A concepìr in auter senn,
A parturìr in niev talent,
Gie mai midar il scaffiment
Romontsch ei tia sort, tiu trument!»

Conclusiun.

Havend suondau nos Tujetschins da Cavorgia ad Ohio, da Tschamut en California e da Selva a Regensburg, vegnin nus ad astgar far enqual reflexiun!

⁴³⁾ Ei setracta cheu dalla questiun ortografica digl „sch“ lom, e digl „sch“ dir, sco en „schambun“ e „schaumna“, ch'el leva far distinguer ent'il scriver e squitschar, entras duas differentas lettras „s“. Quell'idea haveva gia P. Pl. a Spescha, sco era P. Baseli Carigiet, ch'ha schizun realisau ella en sia „Ortographia speculativa romonscha“ de 1858. Per quels ch'emprandan il Romontsch fuss quei aunc oz de gronda impurtonza!

Lur temps ha disapprobau quell'emigraziun e nossa pressa ha empruau de scatschar las queidas ded ir ell'America cun purtar quasi exclusivamein las vards umbrivaunas dell'emigraziun. Ins ha sesfurzau de far valer, che nossa tiara piardi cheutras gli eud e daners, e ch'ils emigrants sezs mondien encunter ad in stgir avegnir plein difficultads, ad in avegnir che seigi bia menders, che las paupras relaziuns che nossa tiara possien porscher sil devegnir.

Ed els ein tuttina i, per temps schizun en roschas!

Las raschuns havein nus gia menzionau. Ei resta mo aunc la damonda: fuss ei buca stau meglier, sch'els stevan a casa, enstagl de «depopolar» nossa tiara e sesparter cheutras da lur patria?

Oz savein nus giudicar pli gest e pli ruasseivel sur quella impurtontissima questiun economa e sociala, che da gliez temps. — Ton ei franc e segir, che nossa tiara era da lezzas uras sche buca gest surpopulada sche tuttina ferm populada. De star tuts a mantun, fuss la miseria generala segiramein carschida ad in crescher e las occasiuns e la pusseivladad d'occupar e nutrir tuts, fussen era buca stadas pli favoreivlas.

Enstagl star a casa e far stretg in a l'auter, han els oravon tut fatg meglier plaz als restonts e gia cheutras megliorau la situaziun economa generala, essend che 300—400 e varga de pli ni demeins fan ora bia sin ina vallada sco Tujetsch. Fagend plaz sin quella moda e maniera, han ils emigrants era documentau lur bien senn per ina raschuneivla economia e creau als restonts ina megliera existenza.

Da l'autra vard ein ils emigrai stai sfurzai — inaga egl jester — de sviluppar lur forzas spirtalas e corporalas sil pli ault grad, ed han cheutras cuntenschiu bia depli, che sch'ei fussen stai a casa e schau ira sco'i mava. Igl ei gie in factum enconuschent, ch'ils Grischuns sesviluppeshan per ordinari bia meglier egl jester, ch'en l'atgna tiara, cunzun sch'els han l'ocasiun de s'occupar cun lavurs, che van a prau a lur forzas ed a lur mistregn. E da lezzas uras mavan gie ils biars ell'America per acquistar funs e s'occupar cull'agricultura, ni era culla fabricaziun dils products de latgiras. Ed en quella direcziun

han tuts ils emigrants tujetschins reussiu meglier, che de star ella patria e far il medem, sche bi che beinen qual ha giu grondas difficultads e da tuttassorts discumets e quitaus all'entschatta. — Mo igl ei era nuota de semervigliar ch'ils Tujetschins han reussiu, havend quei pievelet treis vertids, che gidan scadin sur tuttassorts difficultads della veta ora: Luvurusa dad, spargnusa dad e semplada dad. E Dieus seigi ludaus, quellas treis vertids economas ein aunc oz lur ideal practicaus e per quei ein els aunc oz, malgrad la crisa generala, ferm en pei, schibein tscheuora sco ell'America.

Per umens sco'l «Muggli reh», sco'l «Biart milliunari» e «Deplazes il fabricant», ed aunc biars auters, fuss ni la Val Tujetsch, ni il Grischun, ni schizun la Svizzra stau il terren necessari ed adattau per luvrar, sesviluppar e vegnir vinavon. Ton ei cert!

Ell'America dueigien oz viver tons descendents tujetschins sco en l'atgna Val, sche buc aunc depli? E constatond quei, vi jeu mo aunc tschentar la damonda: Tgei lessan nus era pigliar a mauns oz cun circa 1000 habitonts depli en Surselva? La risposta lein nus schar dar il lectur sez! — Dal reminent vi jeu bugen conceder, che forsa ina tiarza de quels melli, fussen restai mats vegls e mattauns veglias, ni forsa aunc detg meglier: buns atgs ed ondas, sco ei deva biars tschels onns, che stevan culs fargliuns maridai e sustenevan e gidavan quels sidatgau.

E tonaton — ponderau tut bein e scoiauda — quell'emigraziun ei stada per nossa tiara de gronda impurtonza economa, sco era pils emigrai sez. Ed ils Tujetschins giu da peis dil «ver Badus», astgan esser loschs de lur frars vi da tschei maun l'aua gronda sin «tschei Badus», ch'han luvrau e barhau per vegnir vinavon e ch'han era reussiu, ed aschia fatg tutta honur a nossa cara Val Tujetsch.

Ed ussa mo aunc in'egliada sil temps hodiern e l'emigraziun!

Ei para zuar de buc esser questiun d'ina nova emigraziun grischuna, essend che nossa pressa quescha en quels fatgs. Da l'autra vard eis ei gie enconuschent, ch'il surpli de nossa populaziun ha depi decennis enneu preferiu mo in deplazament empau pli vast ell'atgna tiara e quei quelluisa, ch'ils danvonz

ora silla tiara setillan els marcaus — e vegnen leu ils biars tier nuot e meins che nuot. Mo per tgei motiv buc? Perquei ch'els han, els pli bia cass, empriu nuot, negin mistregn ect. e van mo sco manuals els marcaus. Dat ei lu, sco oz, temps critics e senza bia catsch de lavur, sche vegnan gest quels manuals igl emprem dil tut senza lavur, senza paun e gudogn — e la fin de quella emigraziun ella Svizra bassa, ei adina la medema canzun: *vegnir sura alla vischnaunca burgheisa!*

Ina statistica en quella direcziun dess franc e segir in intresant maletg; probabel buca gest il pli legreivel! Menzionond quei problem, patertgein nus cheu oravon tut vid ils factums, che sgr. Dr. Cagianut a Turitg, ha revelau tschei onn a Breil als scolasts della Surselva!

Quella nova moda e maniera d'emigrar savein nus gnanc paregliar buc cull'emigraziun ell'America, cunzun buca quei ch'apertegn il success. E quei gia per motiv, che quella corrispunda oz buca pli allas enconuschentschas de nossa populaziun purila grischuna. Per ina populaziun purila, sco nus essan aunc adina e risguardond las relaziuns che nus havein aunc oz, corrispunda mo l'occupaziun agricola egl jester. En quei grau ei l'emigraziun americana de pli baul stada in culp numero in, ferton che la moda hodierna de setrer els marcaus, senza haver ina professiun ni clamada ei sil pli d'engrau alla partida dils debrastgai — e communists.

Mo cheu au del jeu a fagend a mi da pliras vards la reproscha: pertgei era vegnir neunavon cun de quellas damondas, ch'ei en summa buca necessarias ed actualas! Propi? Teidla miu preziau lectur, tgei ch'in pur filosofic, habitont d'ina vischnaunca de ca. 500 olmas, ha raquintau a mi da quellas vards: En nossa pintga vischnaunca havein nus bia memia bia buccas e bia memia bia bratscha! Tut la lavur de pur, che nus havein la stad dumignassen nus maneivel cun 30 forzas giuvnas de meins ed igl unviern schizun cun 50 de meins. Mo tgei daventa per occupar quella glioud e vegnir cun ella giud la maglia? Nuot! Pli baul mavan ei empau pils hotels, ni sco manuals els marcaus e turnavan puspei anavos; il bia cun pauc e bien e savens cun nuot. Mo giud la maglia fuvan ei per quei temps e quei fageva aunc adina sin 30—40, circa 40 frs. a di deivets de meins,

priu sill'entira vischnaunca. En in meins fageva quei ca. 1200 frs. ed en sis meins, sch'ins quenta mo miez onn, 7,200 frs. Cheu quels onns vargai bunamein negin che sa ira naven pli; la biestga paga miserabel e tier tut quei aunc ina massa glied giuvna davos meisa, che ha il bia il dètg tegn. Partgiri popo, nus mein sutsu, sch'ei vegn buca gleiti dau vau a nossa giuven-tetgna. — Mo sche co patertgeis la caussa, hai jeu lu fatg siper el. Ed el sissu: Nus stuein emigrar, nus stuein encurir tiara, paun e lavur e la finfinala plaz ha ei per tuts uonda sin questa tiara — e mund ei mund nua ch'ins va.

Il bien vegl ha tutta raschun, nus stuein haver quitau e gidar nossa glied giuvna tier tiara e paun. Ei l'America oz aunc meins cucagna pils emigrants, che pli baul, sch'enzatgei dat ei aunc oz leuen, enzatgei che nus havein fetg scart: tiara!

E dal reminent muoss'ei gia oz, che nus essan buca cheu sin tiara mo per raffar daners e far mantun, mobein per viver undreivlamein cul gudogn dil tgau e della bratscha el suadetsch de nossa fatscha — en fatscha a quella benedida tiara.

Per quei essan nus ferm perschudi, ch'ei vegn franc aunc in di adaquella, che nus stuein patertgar pli da ditschiert vid il problem dell'emigraziun, sche nus vulein buca migliar si in l'auter!⁴⁴⁾

⁴⁴⁾ En nossa pressa svizzera vegn il problem della colonisaziun interna ed externa discussionaus cun bien senn e temperament. Als intressents Grischuns, vuless jeu buca tralasar de far attents sigl „Aufgebot“ la megliera gasetta jamnila svizzera ded oz, redegida da prof. J. Lorenz, in um che sviluppescha da quellas vards las meglieras ideas e projects.